

Maria Caracausi (Palermo)

Τρεις Ευρωπαίοι Ποητές: ο Γκάτσος, ο Λόρκα, ο Ρεμπώ

Πασιγνωστο στην Ελλάδα, και όχι μόνο, είναι το όνομα του Νίκου Γκάτσου, ποιητή και στιχουργού, λόγω του αριστουργήματός του (του ποιήματος *Αμοργός*), και ακόμα περισσότερο για τα πολλά τραγούδια που συνέθεσε, συνεργαζόμενος με μουσικούς όπως ο Χατζηδάκης, ο Θεοδωράκης, ο Ξαρχάκος. Ποιητής της γενιάς του '30, ο Γκάτσος ξεχωρίζει από τους σύγχρονους ποιητές χάρη στη δημοτικότητα που απέκτησε με τα τραγούδια του. Έτσι, παρόλο που οφείλει την λογοτεχνική του φήμη σ'ένα έργο τόσο περίπλοκο και δύσκολο όπως η *Αμοργός*, μένει οπωσδήποτε οικείος και αγαπητός στο πλατύ κοινό.

Λιγότερο γνωστή, βέβαια, είναι η δραστηριότητά του ως μεταφραστή από τα αγγλικά, τα γαλλικά και τα ισπανικά. Πράγματι ο Γκάτσος εκπόνησε ελληνικές αποδόσεις ποιητικών και προπαντός θεατρικών έργων που θεωρούνται πλέον κλασικές¹ (μεταξύ των άλλων *Ο Ματωμένος γάμος* και *Το σπίτι της Μπερνάρντας Άλμπας* του Λόρκα, *Ο πατέρας* του Στρίντμπεργκ, *Υψηλή εποπτεία* του Ζενέ).

Στην ανακοίνωσή μου θα μιλήσω για την “πνευματική συγγένεια” που δένει τον Έλληνα ποιητή με δυο ευρωπαίους καλλιτέχνες, που ο Γκάτσος αγάπησε ιδιαίτερα, τον Ισπανό Φρειδερίκο Γκαρθία Λόρκα και τον Γάλλο Αρθούρ Ρεμπώ. Και των δυο αυτών ποιητών ο Γκάτσος μετέφρασε έργα. Οι μεταφράσεις του Λόρκα είναι μάλιστα πολύ γνωστές, εκείνες των έργων του Ρεμπώ, αντίθετα, είναι αδημοσίευτες και τις βρήκα χάρη στην

¹ Βλ. σχετικά Caracausi M., *Gatsos traduttore di teatro*, Γλώσσα ψυχής άγγελος. Αφιέρωμα στην Ελευθερία Γιακουμάκη, Επιμ. Ε. Παπαδοπούλου, Ι. Ρεμεδιάκη, Αθήνα 2010, 439-453.

προσωπική μου ενασχόληση με το ποιητικό αρχείο του Γκάτσου (έρευνα, καταγραφή, κωδικοποίηση των καταλοίπων).

Ας αρχίσουμε με τον Λόρκα.

Ο Γκάτσος πρωτογνώρισε τον Λόρκα όταν ήταν ακόμα φοιτητής στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, το 1936.² Τότε, μια μέρα, διάβασε σε εφημερίδα ότι ένας ποιητής είχε εκτελεσθεί στην Ισπανία: ήταν ο Λόρκα. Αυτό το γεγονός του έκανε τόσο μεγάλη εντύπωση, που πρώτα διάβασε τα έργα του Λόρκα στα γαλλικά, αλλά σύντομα αποφάσισε να μάθει ισπανικά για να διαβάσει τα έργα του στο πρωτότυπο και να τα μεταφράσει στα ελληνικά. Τα βιβλία του Λόρκα του τα έφερε από την Αργεντινή ο Δημήτρης Αντωνίου,³ επειδή στην Ισπανία είχαν απαγορευθεί⁴ λόγω της δικτατορίας.

Το μεγαλύτερο μέρος της μεταφραστικής δραστηριότητας του Γκάτσου αφορά τα έργα του Λόρκα.⁵ Από τις τραγωδίες του Λόρκα, ο Γκάτσος μετέφρασε τα *Bodas de sangre* (*Ματωμένος γάμος*), που θεωρείται ένα κλασικό έργο σχεδόν ελληνικό, και παίζεται συχνά στα ελληνικά θέατρα, *La casa de Bernarda Alba* (*Το σπίτι της Μπερνάντας Άλμπα*), *Amor de don Perlimplín con Belisa en su jardín* (*Περλιμπλίν και Μπελίσσα*),⁶ πιθανόν το πιο λυρικό απ' όλα, αφού είναι αφιερωμένο στο αιώνιο θέμα του έρωτα και του θανάτου.

Εκτός από τα θεατρικά έργα, μετέφρασε και δημοσίευσε δύο ποιήματα: *Romance sonámbulo* από το *Romancero gitano*, και *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*.

² Χρωστώ και αυτές τις πληροφορίες, μεταξύ άλλων, στην Αγαθή Δημητρούκα, την οποία ευχαριστώ και διότι έθεσε στη διάθεσή μου το αρχείο του Γκάτσου.

³ Ο Δημήτρης Αντωνίου (1906-1994), "ναυτικός" ποιητής, άνηκε στον κύκλο του περιοδικού Τα Νέα Γράμματα, όπου και πρωτοδημοσίευσε τα ποιήματά του.

⁴ Αντίθετα με την Ισπανία, που ήταν κάτω από τη δικτατορία του Franco, στην Αργεντινή δεν υπήρχε τότε λογοκρισία.

⁵ Στον τόμο: Φ. Γκαρθία Λόρκα, *Θέατρο και ποίηση*, Πατάκης, Αθήνα 2000 βρίσκονται οι ελληνικές αποδόσεις των εξής έργων του ισπανού ποιητή: *Bodas de sangre*, *Amor de don Perlimplín con Belisa en su jardín*, *La casa de Bernarda Alba*, *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*, *Romance sonámbulo* από το *Romancero gitano*, με πρόλογο του μεταφραστή, που παρουσιάζει τον Λόρκα στο ελληνικό κοινό. Εξάλλου ο Γκάτσος πραγματοποίησε και άλλες μεταφράσεις από τα ισπανικά: Λόπε ντε Βέγα, *Θουέντε Οβεχούνα* (*Fuente Ovejuna*), Πατάκης, Αθήνα 2001; Ραμόν ντελ Βάλιε Ιγκλάν, *Τα κέρατα του Ντον Φριολέρα* (*Los cuernos de Don Friolera*), Πατάκης, Αθήνα 2004. Σημειωτέον, ότι το 1991 ο Γκάτσος εξελέγη αντεπιστάλλον μέλος της Reial Acadèmia de Bones Lletres, με έδρα τη Βαρκελώνη. Βλ. Solà A. E., Μια προσφυλής ανάμνηση, Βιβλιοθήκη, 51 (ένθετο της Ελευθεροτυπίας, 21/5/1999), 6.

⁶ Τα έργα αυτά παιχτήκαν στην απόδοση του Γκάτσου αντίστοιχα το 1948, το 1954 και το 1959 (βλ. Λιγνάδη Τ., Ένα βιβλίο για τον Νίκο Γκάτσο, Αθήνα 1983, 119-120).

Στο αρχείο⁷ του, όμως, βρίσκονται και σχέδια μεταφράσεων και άλλων έργων του Λόρκα, όπως το *Dos lunas de tarde* και μερικά αποσπάσματα από τη *Yerma*.⁸

Η στάση του Γκάτσου προς τον Λόρκα χαρακτηρίζεται από σεβασμό, γι' αυτό και η απόδοσή του είναι πολύ πιστή. Και περισσότερο πιστή, θα έλεγα, είναι η μετάφραση των ποιημάτων (λ. χ. είναι πραγματικό αριστούργημα η *Παραλογή του μισούπνου*,⁹ μετάφραση του *Romance sonámbulo*), παρά του θεάτρου του Λόρκα.

Πιθανόν, τα θεατρικά έργα του Ισπανού ο Γκάτσος τα αποδίδει πιο ελεύθερα παρά τα ποιήματα, γιατί προσπαθεί να τα φέρει πιο κοντά στο ελληνικό κοινό, χρησιμοποιώντας μια δημοτική πλούσια σε λεξιλόγιο και εκφράσεις, που προέρχονται από την νεοελληνική πολιτιστική παράδοση.

Ποια είναι, όμως, τα κοινά στοιχεία των δυο ποιητών, Γκάτσου και Λόρκα; Αν περιοριστούμε στις εξωτερικές πλευρές, και οι δυο, όπως παρατηρεί ο Λιγνάδης,¹⁰ βασίζονται σ' ένα γνήσιο αίσθημα της δημοτικής ποιήσης της χώρας τους, και, ταυτόχρονα, ακολουθούν με ενδιαφέρον τα σύγχρονα λογοτεχνικά ρεύματα, π. χ. τον Υπερρεαλισμό. Αλλά αυτό που πράγματι έχουν κοινό μεταξύ τους, κατά τη γνώμη μου, είναι η απόλυτη έλλειψη αναφοράς στον εαυτό τους, στη ζωή τους και στα βιώματά τους, ενώ η ποίησή τους έχει ως θέμα την ανθρώπινη ύπαρξη, η οποία χαρακτηρίζεται από τον αναπόφευκτο θάνατο και, επομένως, από συνεχές αίσθημα απώλειας, νοσταλγίας και παράπνου, δηλαδή από μια τραγική αντίληψη της ζωής.¹¹

⁷ Πρόκειται για δυο μεγάλα ντοσιέ που περιέχουν διάφορα γραπτά του Γκάτσου. Σχετικά με το αρχείο βλ. Caracausi M., Σχέδια για την έκδοση των καταλοίπων του Γκάτσου, Πρακτικά Συνεδρίου *Ένας χαμένος ελέφαντας*: εκατό χρόνια από τη γέννηση του Νίκου Γκάτσου, Αθήνα, 23-25.9.2011 (π. δ.).

⁸ Το χειρόγραφο της μετάφρασης του ποιήματος *Dos lunas de tarde* I βρίσκεται στο αρχείο, σ' έναν φάκελο που φέρει τον τίτλο *Άμορφα*. Σε άλλον φάκελο (*Υλικό κίνησης*) βρίσκεται μια απλή μεταγραφή των ποιημάτων *Dos lunas de tarde* και *Luna asoma*. Εξάλλου ο Γκάτσος μετέφρασε το *Anda jaleo* του Λόρκα, που δημοσιεύτηκε με τον τίτλο *Τραγούδι του δρόμου του Φ. Γκαρθία Λόρκα, ελεύθερη απόδοση Ν. Γκάτσου*, στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*, 80-81, αυγ.-σεπτ., 1961, 182. Για τα ποιήματα του Λόρκα βλ. Federico García Lorca, *Obras Completas*, Recopilacion, cronologia, bibliografia y notas de Arturo del Hoyo, 3 Tomos, Madrid 1977²⁰, tomo I: Verso-prosa-musica-dibujos.

⁹ Μια πρώτη μετάφραση του *Romance sonámbulo*, με τίτλο *Νυχτερινό τραγούδι*, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Φιλολογικά Χρονικά*, 6-7, 01.06.44., 325-328, πριν μπει στον τόμο Φ. Γκαρθία Λόρκα, *Θέατρο και ποίηση* (βλ. σημ. 4), με τίτλο *Παραλογή του Μέσου Υπνου*.

¹⁰ Λιγνάδης, ο. π., 180 φφ.

¹¹ Κατά τις μαρτυρίες των συγχρόνων του, ο Λόρκα ήταν γλυκός και γελαστός άνθρωπος, παρόλο που γνώριζε καλά την άβυσσο που αποτελεί η θνητή ύπαρξη. Το έργο του χαρακτηρίζεται από τον αιώνιο αγώνα του έρωτα και του θανάτου (βλ. Cle-

Στον Λόρκα ο Γκάτσος αφιέρωσε και ένα γνωστό τραγούδι του: *Μάυρος ταύρος μπήκε στο χορό (μια χαβανέρα για τον Φ. Γ. Λόρκα)*,¹² στο οποίο βρίσκονται διάφορα μοτίβα που απηχούν την ποίηση του Ισπανού, λ. χ. η συμβολική μορφή του ταύρου.

Στο αρχείο του Γκάτσου βρίσκονται διάφορα άλλα ποιήματα για τον Λόρκα, τα περισσότερα είναι όμως σε ατελή μορφή. Ανάμεσά τους διακρίνονται μερικά αποσπάσματα από μια *Ισπανική Ραψωδία*,¹³ αφιερωμένη στη μνήμη του Ραβέλ (όπως ρητά δηλώνεται κάτω από τον τίτλο), που περιέχει όμως αρκετές αναφορές σε στίχους του Λόρκα, με επαναλήψεις (λ. χ. *Δέντρα γυμνά, Δέντρα γυμνά*), που θυμίζουν ιδιαίτερα το ύφος του *Romance sonámbulo*. Αναφορές στο Λόρκα παρουσιάζουν επίσης και μερικές ανέκδοτες παραλλαγές του ποιήματος *Ελεγείο*¹⁴: χαρακτηριστικό, π. χ., είναι το γεγονός ότι μια από τις παραλλαγές τελειώνει με το όνομα *Φεδερικό*.¹⁵

Μεταξύ των κειμένων για τον Λόρκα ξεχωρίζει αναμφίβολα, λόγω της συγκινησιακής της φόρτισης, μια ατελής ωδή για τον Φεδερικό Γαρθία Λόρκα,¹⁶ της οποίας σώζονται διάφορα αποσπάσματα, και ένα ολόκληρο “σχεδιάγραμμα” σε πέντε μέρη. Τα αποσπάσματα είναι αρκετά: όλα τους περιέχουν έμμεσες, πλην σαφείς, αναφορές στον Λόρκα.¹⁷ Δεν ξέρουμε γιατί ο Γκάτσος εγκατέλειψε το σχέδιό του να γράψει μια ωδή για τον Λόρκα, αλλά

mentelli E., *Invito al teatro di García Lorca*, στον τόμο F. García Lorca, *Tutto il teatro*, Ρώμη 2006, 7-10). Και η ποίηση του Γκάτσου, από την πλευρά της, εκφράζει το *βίωμα του πένθους, του θρήνου, το τόσο έντονα παρόν στο έργο του*, όπως γράφει ο Ε. Αρανίτης στον πρόλογο του βιβλίου: Ν. Γκάτσου, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*, Αθήνα 1994, 9.

¹² *Οι μύθοι μιας γυναίκας* (μουσική Μ. Χατζιδάκη) PolyGram 1988. Βλ. επίσης Ν. Γκάτσου, *Όλα τα τραγούδια*, Αθήνα 1998, 428, 641.

¹³ Βλ. Ν. Γκάτσου, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*, ο. π., 13.

¹⁴ Το ποίημα *Ελεγείο* βρίσκεται στον τόμο *Αμοργός* (γ' εκδ.), Αθήνα 1987, 34-35. Μια παραλλαγή του ποιήματος αυτού έχει δημοσιευτεί με τον τίτλο *Πάρε το δακτυλίδι σου*, στον τόμο *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*, ο. π., 16/17.

¹⁵ Βρίσκεται σ' ένα υποφάκελο του αρχείου με τίτλο *Υλικό Κίνησης*:

Τώρα καθώς κοιμάσαι λαμπερός
Ανάμεσα σε δυο μηλιές σε τρεις νερατζοπούλες
Κι είσ' ένα βλέφαρο βουβό στην αγκαλιά της Καλαινώς και της Μάγιας
ένα βαλοσαμωμένο φτερό

.....
Τώρα καθώς κοιμάσαι λαμπερός.

ΦΕΔΕΡΙΚΟ

¹⁶ Βλ. σχετικά: Caracausi M., Η ωδή του Νίκου Γκάτσου στον Φεδερικό Γαρθία Λόρκα. Ανέκδοτα αποσπάσματα, *Μανδραγόρας*, 19, τ. 47 (νοεμβρ. 2012).

¹⁷ Το κείμενο έγινε γνωστό από τη φωτογραφία που δημοσιεύθηκε στο αφιερωμένο στον Γκάτσο *Ημερολόγιο*, 1999, *Συγγραφείς στο χρόνο*, Νίκος Γκάτσος, επιμέλεια Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Εκδόσεις Διάμετρος, Χαλκίδα 1999, 195.

σίγουρα κράτησε πάντα μέσα του την αγάπη και τον θαυμασμό για τον Ισπανό ποιητή, και βεβαίως δεν είναι τυχαίο ότι απευθύνεται σ' αυτόν με τον εξής στίχο που κάπου θα έμπαινε στην *Ωδή: Μου διδάξεις τη ζωή!*¹⁸

Άλλος ποιητής που αποτελεί για τον Γκάτσο ένα είδος συντρόφου, σχεδόν έναν αδελφό στην τέχνη, είναι ο Γάλλος Αρθούρ Ρεμπώ.¹⁹ Παρόλο που αυτή η “φιλία” δεν δηλώνεται ρητά από τον ποιητή, υπάρχουν όμως και σ' αυτή την περίπτωση διάφορα αναμφισβήτητα τεκμήρια.

Αν αρχίσουμε από τα δημοσιευμένα έργα, παρατηρούμε ότι ο Γκάτσοσ – όπως έκανε για τον Λόρκα – αφιέρωσε και στον Ρεμπώ ένα τραγούδι, το οποίο ήδη από τον τίτλο, *Το μεθυσμένο καράβι*,²⁰ παραπέμπει στο πιο γνωστό ποίημα του Ρεμπώ, *Le bateau ivre*.²¹ Στο τραγούδι αυτό ο Έλληνας ποιητής απευθύνεται στον Γάλλο, θεωρώντάς τον σαν έναν πεπτωκότα άγγελο, που σκόρπισε *Αγγέλου ιασεμιά μέσα στη βρωμιά*.

Δεν είναι τυχαίο ούτε το γεγονός ότι ένας στίχος του Ρεμπώ *Voici le temps des assassins*²² αποτελεί τον τίτλο του ατελούς δράματος του Γκάτσοσ *Ο καιρός των δολοφόνων* (που πάλι βρίσκεται στο αρχείο του). Εντούτοις το έργο αυτό θυμίζει μάλλον τον *Ματωμένο γάμο* του Λόρκα.²³

Πάλι μ' ένα στίχο του Ρεμπώ (χωρίς όμως να αναφέρει τ' όνομά του), ο Γκάτσοσ κλείνει ένα άρθρο του, γραμμένο με την ευκαιρία του επάθλου Παλαμά:²⁴ “(...) όπως έλεγε σε περασμένους καιρούς ένας έφηβος που μια πρώτη και πικρή εμπειρία ζωής είχε προικίσει τη γλώσσα του με σπάνια δύναμη έκφρασης: *Le combat spirituel est aussi brutal que la bataille d'hommes*.”

Μερικές μεταφράσεις ποιημάτων του Ρεμπώ σώζονται στο αρχείο των ατελών ποιημάτων του Γκάτσοσ. Όλες οι δοκιμές αυτές βρίσκονται σε φύλλα του

¹⁸ Πάλι στον υποφάκελο με τίτλο *Υλικό Κίνησης*.

¹⁹ Βλ. σχετικά: Caracausi M., Nikos Gatsos traduttore di Arthur Rimbaud, Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο από το 1204 έως σήμερα, Πρακτικά του Δ' Ευρωπαϊκού Συνέδριου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, Αθήνα 2011, τομ. Α', 763-773 (www.eens.org).

²⁰ Βλ. Γκάτσοσ Ν., *Όλα τα τραγούδια*, ο. π., 280-281. Το τραγούδι βρίσκεται στη συλλογή Αθανασία, μουσική Μ. Χατζιδάκι, 1976.

²¹ Βλ. Rimbaud, *Opere*, επιμ. I. Margoni, Feltrinelli, Milano 1978⁵, 130-137.

²² Πρόκειται για τον τελευταίο στίχο του ποιήματος *Matinée d'ivresse* (*Illuminations*). Βλ. Rimbaud, ο. π., 268-269.

²³ Το έργο παριστάνει το τραγικό επίλογο μιας ερωτικής σχέσης στο πλαίσιο ενός χωρισμού. Βλ. Caracausi M., *Il tempo degli assassini, un dramma incompiuto di Nikos Gatsos, La Grecia allo specchio. Atti dell' VIII congresso dell' Associazione Nazionale di Studi neogreci*, Palermo, 24-26 νοεμβρίου 2010 (π. δ.).

²⁴ Η σημασία του επάθλου Παλαμά, Αγγλοελληνική Επιθεώρηση III, 2 (Ιουν. 1947), 59. Ο στίχος του Ρεμπώ ανήκει στο ποίημα *Adieu*, από τη συλλογή *Une saison en enfer*.

ίδιου τύπου, γραμμένα με το ίδιο μελάνι: προφανώς πρόκειται για μεταφραστικές απόπειρες, που ο Γκάτσος μάλλον τις πραγματοποίησε μόνο για τον εαυτό του, χωρίς να έχει πρόθεση να τις δημοσιεύσει.²⁵

Τα περισσότερα αποσπάσματα των έργων του Ρεμπώ προέρχονται από την *Εποχή στην Κόλαση*. Το μοναδικό ποίημα που μεταφράστηκε ολόκληρο είναι το *Matin (Πρωί)*, ενώ μόνο λίγοι στίχοι από άλλα ποιήματα από την *Εποχή στην Κόλαση* έχουν αποδοθεί στα ελληνικά. Της μεταφράσης του *Matin* υπάρχουν δυο παραλλαγές, πράγμα που μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη μεταφραστική πορεία του ποιητή προς μια περιεκτικότερη και πιο σπαργωτή απόδοση.

Από τα εξωτερικά στοιχεία (χαρτί, μελάνι κτλ.) συμπεραίνουμε ότι πιθανόν οι μεταφράσεις πραγματοποιήθηκαν περίπου την ίδια εποχή της *Αμοργού*. Ίσως επρόκειτο ακριβώς για ένα είδος πειράματος, μια προσωπική δοκιμή των δυνατοτήτων του.

Μαζί με τις πολλές σελίδες που αφιέρωσε στον Λόρκα, ακόμα και τα λίγα αποσπάσματα των μεταφράσεων των κειμένων του Ρεμπώ αποτελούν για μας ένα σημαντικό τεκμήριο των ενδιαφερόντων και των πολύπλευρων δραστηριοτήτων του Νίκου Γκάτσου, λεπτομέρειες που οπωσδήποτε συμβάλλουν στη συμπλήρωση του πορτρέτου του ποιητή.

²⁵ Στον υποφάκελο *Υλικό κίνησης* του αρχείου σώζονται σημειώσεις για τον Ρεμπώ και άλλους γάλλους ποιητές, που πιθανόν ο Γκάτσος χρησιμοποίησε για τη συνεργασία του με περιοδικά ή και για τις εκπομπές του στο Ελληνικό Ραδιόφωνο (ΕΙΡ).